

Reuss
András

Mária a mai evangélikus teológiában

Az evangélikus teológia és az evangélikus keresztyén ember nem azért foglalkozik Máriával, mert a római katolikusok és a keleti keresztyénség is ezt teszi. Nem azért, mert ők úgy foglalkoznak vele, ahogyan. Egyetlen oka, kényszerítő oka a Máriával való foglalkozásunknak csak az lehet, hogy az evangéliumok szerint a Megváltó Jézus Krisztus anyja a názareti Mária volt.

Mária evangélikus is

Máriával tehát Jézus Krisztus miatt kell foglalkoznunk. Így tettek az evangélisták, de ez a szándék vezette azokat a zsinati atyákat is, akik a 431-ben Efezusban tartott zsinaton Máriát istenszülőnek, theotokosznak, majd a 649-ben első lateráni zsinaton örökké szűznek vallották (DH 2004, 250., 503. o.). Úgy véljük, hogy ezeket a dogmatikai állításokat nem szabad önmagukban értelmezni, hanem csak az Isten Fiával, az örök Igével összefüggésben: „*Az Ige testté lett*” (Jn 1,14). Mária említése Jézus valóságos emberségére utal. Testet öltött, emberré lett. Valóságos, test és vér emberré. Valóban egy lett közülünk. Egy velünk. Hiszen földi anyától lett.

Máriáról beszélni gyönyörű feladat, mert olyan bibliai alak, akinek egészen sajátos része, kitüntetett szerepe van az üdvösségtörténetben. Nehézsége pedig abban áll, hogy Mária – aki anyai mivoltából következően páratlan módon volt jelen az inkarnációnál, a tanító és gyógyító Jézus mellett, keresztye közelében, a feltámadásnál és az első pünkösdkor – a legközelebbi tanítványaihoz képest másképpen és mélyebben élhette át az eseményeket. Mária személye ezért Krisztus személyének isteni titkához kapcsolódik. A nehézséget csak fokozza, hogy Mária a felekezeti viták egyik klasszikus témája. Annyira vitatéma, hogy a mariológia, amint 1992-ben Békés Gellért megállapította (BÉKÉS 1993, 246. o.), a hivatalos ökumenikus dialógusokban – egyetlen kivételtől eltekintve – még nem volt napirenden sem multilaterális, sem bilaterális párbeszédben.¹ Az evangélikus–római katolikus párbeszéd folyamán is csak azt foglalták írásba, hogy a két újkori Mária-dogmával nem foglalkoztak. Ez tehát a nyitott kérdések és megoldatlan problémák közé tartozik.² Miközben a római katolikus egyházban a mariológia gazdagon burjánzott (burjánzik), megáll az a római kritika, hogy a „protestáns teológusok általában idegenkednek a Mária-témától, és ha mégis foglalkoznak mariológiai kérdéssel, az szinte csak a kritika hangján történik” (BÉKÉS 1993, 246. o.). A

¹ A kivétel az a közös anglikán–római katolikus dokumentum, amelyben az egyház tanítói tekintélye kapcsán egy szakaszt szenteltek a kérdésnek. Az 1981-ben kiadott záró jelentés (Windsor) szerint a két egyház messzemenően egyetért Krisztus páratlan és egyetlen közbenjáró voltában, de az anglikánok nem gondolják, hogy az 1854-es és az 1950-es Mária-dogmáknak megfelelő bibliai alapjuk lenne. Vö. WINDSOR 1981, in: DÜW 1: 187. o.

² Alle unter einem Christus, in: DWÜ 1: 327. o. Töprenghetünk, hogy a halogatásnak a kérdés nehézsége volt-e az oka, vagy az, hogy nem tartották elsődleges fontosságúnak.

dolog azonban mégsem ilyen egyszerű, mert miközben megosztja a keresztyéniséget a Mária-tisztelet és a Máriáról szóló tanítás különbözősége, össze is köt a bibliai Mária alakja, akire mindannyian tisztelettel tekintünk. Ezért mi sem kerülhetjük ki, hogy ne fogalmazzuk meg, mit jelent Mária, a Megváltó anyja az evangélikusok számára. Sem az a régi szereposztás, amikor az evangélikus mariológia a kritikában merült ki, sem Mária személyének elhanyagolása a római túlbujánzás láttán nem lehet megfelelő hozzáállás Mária személyével kapcsolatban. Olyan saját hozzájárulás szükséges, amely bibliai hűségről, hitvallókészségről és ökumenikus elkötelezettségről is tanúskodik.

A viszonyítási alap

Bár témánkat behatárolja, hogy a mai evangélikus teológiát kell szem előtt tartani, és az egész konferencia témája Magyarországhoz köt, viszonyítási pontnak Luther *Magnificat*ját kívánom tekinteni, bár a reformátor igen sok prédikációjában szól Máriáról a keresztyén élet, a hit és az alázat példaképeként.³ A *Magnificat* magyarázata több okból tűnik jó kiindulásnak. Szinte minden evangélikus Mária-tanulmány foglalkozik vele. Nem véletlenül, mert egyetértünk abban, hogy amint Szabó József (1902–1987) püspök fogalmazott, Luther *Magnificat*ja tartalmazza „a legszebb, biblikus Mária-tant is”.⁴ Állítása mellett szól, hogy nem evangélikus szerzők közül is számosan figyelembe veszik. Főként pedig nem jellemzi ezt az írást az imént kifogásolt kritikai hang. Éppen ellenkezőleg – a mai evangélikus fül számára szokatlan módon – Luther igen bensőségesen szól Máriáról, ami kitűnik a nevekől, amelyekkel őt illeti: „a magasztos Szűz Mária”,⁵ „a Szent Szűz”,⁶ „Krisztus szelíd anyja”,⁷ „a Szűz”,⁸ „Isten anyja”,⁹ „a tiszta, igaz Szűz”,¹⁰ „tisztá Szűz”,¹¹ „ó, boldog Szűz, Isten anyja”,¹² „boldog Szűz”,¹³ „ó, boldog Szűz Mária”.¹⁴ Az ógyházi dogmát nem idézi, de visszaadja annak lényegét, amikor így ír: „A mennyei Atyától van gyermeke, ezért mindenek felett áll.”¹⁵ Ugyanakkor egyértelműen megfogalmazza Luther a mariológia mértékét is: „Ha túl sokat tulajdonítanak neki [Máriának], akkor [Isten] kegyelme fizetséggé, jutalomná lenne, de Isten kegyelme, dicsérete és tisztelete nem csorbulhat. Inkább Máriát rövidítsük meg, mint Isten kegyelmét. Máriát úgysem kisebbíthetjük túlságosan, hisz ő is a semmiből teremtett, mint minden teremtmény. Isten kegyelmét nagyon könnyen megrövidíthetjük, ami igen veszélyes dolog. Ezzel Máriának sem teszünk kedvére. Mária megszólításakor sem árt mértéket tartani. Jogosan nevezik ugyan az Ég Királynőjének, de ne túlozzunk, ne csináljunk belőle bálványt, istennőt, aki adni vagy segíteni tud, s akihez könyörgünk és menekülünk, mint Istenhez. Nem ő, hanem egyedül Isten ad mindent, amiről még ezután szólok.”¹⁶

³ Nyolcvan prédikációról tud BÉKÉS 1993, 248. o.

⁴ SZABÓ 2005, 287. o. (= 1954, 399. o.).

⁵ LVM 5: 211. o. WA 7: 546.

⁶ Uo.

⁷ LVM 5: 213. o. WA 7: 548.

⁸ LVM 5: 214. o. WA 7: 549.

⁹ LVM 5: 222., 234., 236. o. WA 7: 558., 572., 574.

¹⁰ LVM 5: 223. o. WA 7: 560.

¹¹ LVM 5: 224. o. WA 7: 561.

¹² LVM 5: 231. o. 232; WA 7: 568–569.

¹³ LVM 5: 232., 234. o. WA 7: 569. 572.

¹⁴ LVM 5: 233. o. WA 7: 570.

¹⁵ LVM 5: 234. o. WA 7: 572.

¹⁶ Luther: *Magnificat*, LVM 5: 235. o. WA 7: 573–574.

A Mária-tisztelet mértékét így fogalmazta meg az evangélikus Gottfried Maron (1928–2010), aki szerint „1. A mariológiát nem lehet a teológia önálló részének tekinteni, mivel Mária jelentősége nem benne magában van, hanem a Fiára való vonatkozásában. 2. Máriának jelentős helye van az egyházi igehirdetésben. Máriáról szólva dicsérünk kell Istennek Jézus által végbevitt üdvözítő tettét. 3. A teológiai kritika nem lehet merőben negatív.¹⁷ A németországi evangélikusok négy evangéliumi alapelv figyelembevételét javasolták: 1. a keresztyén imádságnak nem Máriára, hanem a Szentháromságra kell irányulnia; 2. hűségesen ragaszkodni kell az „egyedül Krisztus” elvhez, amiből az következik, hogy Máriának nincs üdvözítő jelentősége; 3. Mária minden keresztyén példaképe, mert engedelmeskedett az őt megszólító Isten szavára; 4. Mária a hit példaképe, és, mint Krisztus minden hívő tanúja, ő is jele az üdvözítő isteni irgalom megvalósulásának. Vagyis: „Mária szerepe megvilágosító, de nem normatív; érthetővé teszi, de nem alapozza meg a keresztyén egzisztenciát.”¹⁸

Az evangélikus Mária-kép

A magyarországi evangélikus Mária-kegyességet azzal lehetne jellemezni – és ez még az evangélikus énekeskönyvet ismerőknek is újdonságként hathat –, hogy énekeskönyvünk tizenöt éneke említi valamilyen néven,¹⁹ számos éneünkben szerepel anonim módon, tehát Jézus születését, jászolágyát, befogadását vagy be nem fogadását, bepólyálást stb. említve az anya megnevezése nélkül. Az imádságos részben egyetlen imádság említi három embert név szerint,²⁰ de különben egyetlen más embert sem. Mária neve még az adventi és karácsonyi imádságokban sem fordul elő. A reformatori hitvallások alapján nem kellene ennek így lennie.²¹ Túrmezei Erzsébet (1912–2000) – Szabó József püspök ösztönzésére – Mária személyével kapcsolatos valamennyi bibliai hely feldolgozásával szonettsorozatot írt, amely 1959–1960 fordulóján folytatásokban jelent meg.²² Az evangélikusok számos területen, elsősorban Skandináviában, de itt-ott Németországban is, sőt még Amerikában is meghagyták és tartják a Mária-ünnepeket, legalábbis azok egy részét, és – mivel elutasították a képrombolókat – megtartották a Mária-szobrokat és képeket a templomokban. Hasonlót alig-alig lehet mondani a magyarországi lutheranizmusról, aminek az oka azonban például az, hogy hazánkban nagy

¹⁷ A katolikus *Concilium* folyóirat 1983-ban megjelent cikkét ismerteti röviden BÉKÉS 1993, 252. o.

¹⁸ A VELKD 1982-es dokumentumát idézi BÉKÉS 1993, 249. o.

¹⁹ EÉ 1982: 132,1; 152,3; 154,3; 157,2; 164,5; 167,1; 179,2; 190,1; 199,2; 206,4; 247,2; 363,1; 371,1; 547,1; 548,3. Ez az *Evangélikus énekeskönyv* már tartalmazza a *Magnificat* énekelhető (kottás) szövegét. Az előadás elhangzása utáni hozzászólásában Deméné Smidéliusz Katalin hívta fel a figyelmet arra, hogy a 304,1 szövegből a szerkesztők törölték Mária nevét, ami az énekeskönyv 1955-ös kiadásában még benne volt (762,1).

²⁰ A dél-indiai Gananabaranam nagypénteki imádságában, hogy bűnbánók legyünk, mint Péter, nem elbizakodottak és gögösek mint Kajafás, és ne féljünk, mint Pilátus, az igazság mellé állni. EÉ 1982, 711.

²¹ Az *Apostoli* és a *Nicea-konstantinápolyi hitvalláson* túl, reformatori hitvallásaink minden vita és megjegyzés nélkül elfogadják, illetve megismétlik az ógyházi dogmákat: „az Ige, azaz Isten Fia, a boldogságos Szűz Mária méhében magára vette az emberi természetet;” (*Ágostai hitvallás* 3,1); „férfiú nélkül a Szentlélektől fogantatott és a szeplőtelen, szent Szűz Máriától született.” (*Schmalkaldeni cikkek* I, 4); „Ezért hisszük, tanítjuk és valljuk, hogy Mária nem egyszerűen egy közönséges embert fogant és szült, hanem Isten valóságos Fiát, ezért jogosan nevezik Isten Anyjának, és valóságosan is az.” (*Egyezségi irat, Epitomé* 8, 12); „A kétféle természet személyi egyesülése és közössége következtében Mária, a legnagyobb tiszteletre méltó szűz, nemcsak egyszerűen embert, hanem olyan embert szült, aki valóságosan a legmagaságosabb Isten Fia, ahogyan azt az angyal tanúsítja; és aki isteni fenségét az anyaméhben is bebizonyította, mivel úgy született szüztől, hogy annak szüzességét nem sértette meg. (Mária ezért valóban Isten anyja lett, de egyúttal szűz is maradt.)” (*Egyezségi irat, Solida Declaratio* 8, 24.)

²² *Evangélikus Élet*, XXIV. évf. 52. sz. 1959. december 27. 4. o.; XXV. évf. 2. és 3. sz. 1960. január 10. és 17. 2. o.

kivételnek számít egy-egy reformáció előtti időből való evangélikus templom.²³ Ezért aztán erős túlzással sem lehetne állítani, hogy Mária nálunk előtérben lenne, de azt sem, hogy teljesen elfeledtük volna. Annál öröndetesebb, hogy az elmúlt évtizedekben többen is írtak a széles evangélikus olvasóközönségnek Luther *Magnificat*-magyarázatáról²⁴ és így Máriáról. A teológia iránt érdeklődő olvasókat szólította meg néhány elemző írás, amelyek a maguk módján számot adtak az aktuális evangélikus Mária-képről.²⁵ Ezek mellett nagy lépés, hogy Luther írása is megjelent magyarul.²⁶

Az evangélikus teológia egészéről elmondható, hogy senki más emberhez nem foghatónak tartja Máriát, de nem Máriának, hanem Istennek a tetteről és képességéről beszél. A hangsúlyt arra teszi, amit Isten tett Máriával: kegyelmébe fogadta (Lk 1,28.30). Mária boldog minden nemzedék szemében (Lk 1,48–49), mert Isten rátekintett (Lk 1,48) és ő hitt (Lk 1,45). Ezért áldott az asszonyok között (Lk 1,42). Isten kiválasztásán és cselekvésén túl nem mehetünk el Mária engedelmissége mellett sem. Hiszen az ő szerepe nem kikényszerített volt, mintha csak valami eszköz lett volna Isten kezében a Megváltó eljövetelének eseményei során. Mária engedelmes volt, az Úr szolgálóleánya lett, amikor az angyal szavára elfogadóan válaszolt: „*Ecce ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum.*” „*Íme, az Úr szolgálóleánya: történéjk velem a te beszéded szerint.*” (Lk 1,38) E szavakért Mária nemcsak test szerinti anyja Jézusnak, de lélek szerinti is a testi mellett. Mária példa arra, hogyan cselekszik Isten. Megszólít, kegyelmével ajándékoz meg, feladatot bíz ránk, ezzel válaszukat munkálja és várja.

Mária példa Isten gyermekének alázatára és engedelmisségére. Alázatára, mert az a kincse, amit Isten ad. Engedelmisségére, mert az az útja, amelyre Isten elhívja. Mária a kevés első között van azoknak a roppant seregében, akik a keresztre feszített és feltámadott Krisztust ismerték és a kereszthordozásban követték. Mária az első újszövetségi ember. Nemcsak azért, mert mint anya a testében hordozta az Üdvözítőt (GROÓ 1987), hanem azért is, mert Isten elhívására engedelmesen, hittel, alázatosan vállalta a feladatot.²⁷ Krisztus megváltó művében Mária páratlan emberi szereplő, aki példát adott követésből. Példa és modell az emberiség számára az Isten üdvtervében való részvételre. Ebben az értelemben Mária az egyház modellje: az egyház annak a csodának a helye, ahol Isten igéjét hirdetik és hiszik. De neki is szüksége van az élet igéjére, mert hiszen Isten Krisztusban jön a világra, nem Máriában vagy az egyházban, amelyek Isten eszközei voltak és most is azok. Nem lehet Máriát és Jézust egymás ellen kijátszani – figyelmeztet Magassy Sándor –, mert Mária nem a kegyelem önálló birtokosa, adományozója és kiharcolója számunkra. Viszont megláthatjuk Máriában az Isten előfeltételek nélküli „csodálatos kiválasztásának, az alázatos engedelmisségnek és a Jézusban való hitnek maradandó, drága példáját, s rá tekintve is magasztaljuk a kegyelmes Isten hozzánk hajló szeretetét” (MAGASSY 1962).

Alázatára nem úgy tekintünk, mint olyan erényre, amelyet az ember csíhol ki magából, hanem úgy, hogy az az ember rászorultsága Istenre, az ő lehetetlen helyzete, amelyben csak Istentől várhat és kap segítséget. A kegyelem nem arra adott isteni erő, hogy az emberi erőfeszítés eredményes legyen, hanem Isten újjáteremtése, amellyel nemcsak eltörli az ember bűnét, hanem újjá is teszi őt.

²³ Az 1905-ben Pecz Samu tervei alapján felépült budapest-fasori templom Benczúr Gyula festette oltárképe a napkeleti bölcsek imádatát ábrázolja. A középpontban a gyermek Jézus Mária ölében.

²⁴ A teljesség igénye nélkül: MAGASSY 1962; GROÓ 1963 és 1987.

²⁵ A teljesség igénye nélkül: RÉVÉSZ 1947; NAGY 1950 és 1965; SZABÓ 1954 (= 2005); VEÖREÖS 1959 (= 1988).

²⁶ 1989-ben magánkiadásban (ford. Takács János), 2012-ben (ford. Percze Sándor és Takács János) in: LVM 5: 209–262. o.

²⁷ Augustinus: „Amit ti Mária testében csodáltok, az megy végbe a lélek titkos mélyén. Aki szívvel hisz az igazságra, az Jézust foganta, s aki szájjal vallást tesz az üdvösségre (Róm 10,10), az Jézust megszülte.” „Így az egyház Máriát utánozza, amikor hittel befogadja az Urat, és biznyságot tesz róla életével. »Ujjongjatok ti Jézus szüzei, társatok a Jézus anyja.«” Idézi RÉVÉSZ 1947, 15. o. Kiemelés az eredetiben.

Így veszi számba az evangélikus teológia, hogy miben példakép vagy mintakép Mária: ő a hit példája; ő az igaz istenismeret példája; ő az alázatosság példája; ő az igaz istentisztelet példája; ő az első Krisztus-hívő; ő az Isten imádásának példaképe; ő az egyház jelképe, az egyház Máriát utánozza.²⁸

A magyarországi lutheranizmust ismerve, talán nem annyira a szikár tényt fogalmazta meg 1947-ben Révész István, mint inkább kívánságát, amikor így írt: „...mi is áhítattal nézünk reá s nekünk igazán kedves ő, akinek példáján mutatja meg nekünk az Isten, mi az *igaz hit* és mi az *igaz istentisztelet*, mit jelent *Istennek szolgálni*.”²⁹ Majd kissé harciasan folytatja: „Nem igaz tehát az a vád, hogy az evangélikus keresztyénség »tépdesi«, mégpedig »ádázással« a »természetfeletti mezők e legszebb virágát«, és »keserű ellenszenvvel foglal állást a Mária-tisztelet ellen«. Sok evangélikus keresztyénnek is újság lehet ez a védekezés és kérdezik, hát akkor mi is tiszteljük Máriát? Nem mi is! Hanem mi tiszteljük őt igazában.”³⁰ Ha ez utóbbi állítás túlzás is, vagy túl sok benne a kegyes óhaj, ahhoz azért ragaszkodnunk szabad és kell, hogy Mária a miénk, evangélikusoké is.

Id. Lucas Cranach: *Krisztus a kereszten Mária és Szent János között*. Famszét, 1502

Az evangélikus Mária-kép hiányosságai

Miközben evangélikusokként átérezzük, hogy nincs rendjén, ha nem foglalkozunk Mária alakjával, két momentum gördít eléink akadályt: a felvilágosodás racionalizmusa és a kötelezőnek tekintett ellenreakció a vitatott római dogmákkal szemben. Mindezt pedig színezi az a protestáns hevület, amely ott is félti a sola gratia, ahol nem kellene. Mire gondolk?

Mivel a római egyház Mária alakját egyre szebbé, magasztosabbá igyekezett tenni, ezért egy hamis reformátori buzgalomból, hogy Mária alakja ne veszélyeztesse a kegyelem páratlanságát, protestáns oldalon olykor inkább jelentékteleníteni, szürkíteni akarják Máriát. Egy igen tiszteletreméltó és tudós szerző meg akarván szabadítani Mária portréját – amint írja – a később ráfestett rétegektől, fontosnak tartja hangsúlyozni: Máriát „[n]em is képzelem szép nőnek Lukács evangéliuma, mert így szólaltatja meg: Isten rátekintett szolgáló leányának alázatos, jelentéktelen állapotára.” (VEÖREÖS 1988, 123. o.) De honnan tudja, hogy Lukács milyennek képzelem Mária szépségét? Különben is, egy fiatal tiszta nő, aki eljegyzett menyasszony, miért ne lehetne szép? Akármilyennek is képzelem, nem szépítheti meg az embert az Istentől kapott küldetés? Az idézett írás így folytatódik: „Mária törpe ember és értelmetlen lélek Jézussal szemben.” (Uo. 124. o.) De Mária neve helyett itt akármelyikünk neve behelyettesíthető! S különben is, aki szép vagy okos, már nem szorul(hat) rá Isten kegyelmére? Mennyivel bölcsőbb, tapintatosabb és

²⁸ RÉVÉSZ 1947, 12–15. o. SZABÓ 2005, 287. o. (= 1954: 399. o.).

²⁹ RÉVÉSZ 1947, 10. o. Kiemelések az eredetiben.

³⁰ Uo. 11. o.

igazabb Luther, aki így ír: „Abból a személyből fakad a vessző és a virág, akit Annás és Kajafás urak lányai még arra sem méltattak volna, hogy legkisebb cselédjük legyen.”³¹

Egy másik, ehhez hasonlítható ellenreakció, amikor Máriának az egekig magasztalásával az evangéliumok által tanúsított értetlenségét helyezik szembe és ezt hangsúlyozzák, például a kánai csodánál (Jn 2,3–6), vagy amikor anyja és testvérei keresik Jézust (Mk 3,32–35 és par). Holott nemcsak megértőbbek lennénk, hanem talán az igazsághoz is közelebb, ha gondolnánk arra, hogy itt Simeon szavai (Lk 2,34–35) válnak valóra Mária életében, aki hitével tusakodva kíséri végig fiát az útján a keresztig, Jézus mennybemenetele utánig (ApCsel 1,14) és pünkösdig.

Amint már az Ariusszal folytatott homouszion-vitákban is elhangzott egykor a figyelmeztetés, hogy vannak kérdések, amelyeket nem volna szabad feszegetni, az idősebb Pröhle Károly is intett: „A természetfölötti fogantatás képzele helyén van ünnepies hitvallásban, de sajátságos intim jellegénél fogva nem alkalmas arra, hogy elméleti fejtegetés tárgyává tegyük és úton-útfélen vitassuk.” (PRÖHLE 1948, 225. o.) Tudva, hogy a protestantizmusban a 19. századtól kezdve sokszor vitatták az ógyházi Mária-dogmákat, amelyek Mária istenszülő voltát vagy örök szüzességét mondták ki, el kell oszlatni azt a gyanút, hogy ez a reformáció lényegéből következett volna. Vastag könyv adta közre a reformátorok: Luther, Zwingli, Kálvin és Bullinger Máriával kapcsolatos megnyilatkozásait, amelyekben az első két Mária-dogmával összhangban tanítottak és prédikáltak (TAPPOLET 1962). A dolgok megkérdőjelezése sokkal inkább a felvilágosodás gondolkodásából fakadt.³² A mai teológiai gondolkodásban sem így közelítik meg ezeket a kérdéseket.³³

Hogy itt a felvilágosodás hatásáról kell beszélni, amellet szól az is, hogy „a Mária-ünnepek olyan korban tűntek el az ünneptartásunkból, mikor az egyház kincse, a Biblia s az egész Krisztus-hittan sokat szenvedett az emberi ész s a felvilágosodás szellemi mozgalma és forradalma miatt” (RÉVÉSZ 1947, 11. o.). Ezzel elismerjük és sajnálattal állapítjuk meg, hogy Mária eltűnése az evangélikus kegyességéből és teológiából megszegényedés. Az még akkor is, hogy ennek következtében bőségesebben áradt a Krisztus dicsérete (KÜNNETH 1963, 93. o.). A gyermek, a Fiú mellől eltűnt Mária. Ezzel olyan hagyomány sorvadt el az evangélikus egyházban, amelyben évszázadokig osztozott az egész kereszténységgel, noha az ókortól Lutheren át mindmáig nemcsak evangélikusok, hanem római katolikusok is látták a Mária tiszteletében rejlő veszélyeket. A krisztológiai nem kifogásolható jó hagyomány értelmében lehet sajnálni Mária eltűnését a Fiú mellől. Ilyen és csak ilyen értelemben lehet evangélikus deficitet emlegetni. „Nem *hangulatban, nem fényben, melegségben* vesztett az evangélikus hitélet és istentisztelet, hanem a legigazabb példát nem sokra becsülvén, tájékozódásában igenis megszegényült. Mert nem Jézus a példa. Ő a mi Megváltónk; ő valóban felettünk áll és Istenünk, Megmentőnk, aki lejött érettünk a földre, megalázta

³¹ *Magnificat*, in: LVM 5: 214. o. WA 7: 549.

³² Ennek klasszikus vitatémája, hogy voltak-e Jézusnak testvérei: MASZNYIK 1906; DEZSÉRY 1939, 296–298. o. A kérdés azért merülhet fel, mert az evangéliumok híradásainak értelmezése is vitatott, vö. pl. Mt 13,55–56; Lk 2,27.33. A szüztől születés dogmájának és Jézus testvérei létezésének a problémáját nemcsak a görög testvér szó unokatestvér, közeli rokon értelmével próbálják áthidalni, hanem a féltestvér értelmezéssel is, ti. József előző házasságából származó féltestvérekkel.

³³ A szüztől születés nem orvosi csoda, hanem Krisztus-dogma, vö. FRIELING 1988, 206. o. A dogmát jelentősége felől értelmezi az EEK is (2000, 212. o.). HÄRLE (2000, 351–354. o.) úgy látja, hogy Máriának a mariológiai túlhangsúlyozásával Máriát egyrészt egyre inkább részesítették Krisztus méltóságában, másrészt ember volta túlnyomóan az anyaság funkcionalitásban jut kifejezésre, és háttérbe szorul az ember, aki elfogadja Isten akaratát a maga életére nézve. SCHLINK (1993, 283–288. o.) szerint olyan eseményről van szó, amely „beleegyződik a jelen világ analógiáiba, és ugyanakkor analógia nélküli új kezdet az emberi történelemben. Minél inkább belegondolunk ebbe a hitvalló állításokkal kifejezett titokba, annál kevésbé fogunk csodálkozni azon, hogy nincs lehetőség ennek az eseménynek a biológiai és történelmi verifikálására.” (285)

magát, emberré lett. [...] Nem eszmény a Jézus, hanem Kegyes Urunk, akihez nem »felemelkedünk«, hanem akinek alá kell vetnünk magunkat. S ennek az alázatos hitnek, Krisztusszolgálatnak a nyomorultakat megmentő és Krisztusban való jóreménységnek, *Krisztusvárasnak* példája Mária. S erre a példára éppen ma van szüksége a keresztyénségnek, amikor oly nehezen tájékozódnak sokan” – írta Révész István evangélikus lelkész 1947-ben, poszthumusz megjelent tanulmányában.³⁴

Ezt az elkötelezettséget vitte tovább Szabó József tanulmánya: „Mikor Mária a Magnificatban azt énekelte, hogy őt boldognak mondják majd a nemzedékek, akkor vajon ránk nem gondolt? Hogy Lutheren kívül nemcsak Mária, hanem a keresztyénség többi történeti alakja is eltűnt templomainkból, annak igen mély oka van. Az, hogy történetietlen a keresztyénségünk. Mi hát az evangélikus Mária-tisztelet? Nem lehet más, mint visszhangja annak az áldásnak, amelyet Isten Jézus Krisztus anyjára mondott. Hogy pedig mi ezt az áldást meghallottuk-e és magunk is alatta állunk-e, az nem mellékkérdés, hanem az evangélikus igehirdetés központi kérdése. (...) Nem arról van szó, hogy Máriát segítségül hívjuk, de ne hagyjon nyugtot az a kérdés, hogy Isten szentjei Máriával együtt mért tűntek el az imádságainkból!”³⁵

Vajon, Péter pozitív, Kajafás és Pilátus negatív példájának említése mellett olyan nagyon rosszat tennénk, ha azért is könyörögnénk, hogy Mária alázatossága és engedelmsége példa legyen előttünk? És hogy a hit harcában megharcolva végül mi is megálljunk, mint hitünk szerint Mária?³⁶

Nem kisebbítjük sem Isten kegyelmét, sem Krisztus áldozatát, ha olykor kimondjuk,³⁷ hogy Máriának helye van a bizonyágtevők fellegében (Zsid 12,1) (FRIELING 1988, 208. o.).

Amivel nem tudunk egyetérteni

Vannak arra utaló jelek és híradások, hogy a római katolikus egyetemi teológia több megértéssel viseltetik a Mária-dogmákkal és Mária-kegyességgel kapcsolatos protestáns és ortodox kritika iránt, mint a nagy római egyház népe (KÜNNETH 1963). Ez nem mostanában kezdődött, hanem nagy hagyománya van. Hogy csak egyetlen példát említsek, a 4. században élt Ambrosius ezt írta: „Mária Isten temploma volt és nem a templom Istene, azért egyedül az imádat, aki a templomban cselekedett.”³⁸ Sok újabb példára lehet hivatkozni (GROTE 1989; BÉKÉS 1993).

Némi elégtétellel vehetjük tudomásul azt is, hogy a II. vatikáni zsinat *Lumen gentium* dogmatikai konstitúciójának Máriáról szóló pontjai (52–69) gondosan őrizkednek minden olyan utalástól, „amely a szentek tiszteletének Luther és Kálvin által méltán ostromozott kinövéseire emlékeztethetett volna” – amint Gánóczy Sándor megál-

³⁴ RÉVÉSZ 1947, 16. o. Kiemelések és helyesírás az eredeti szerint.

³⁵ SZABÓ 2005, 289. o. (= 1954, 400–401. o.).

³⁶ „Nincs semmi szükség arra, hogy harcias protestánsokként trónfosztottá tegyük Máriát. Ő ugyanis sosem ült az égi trónuson. Ő is ott térdelt az első gyülekezet hívő közösségében Megváltója, Ura, Jézus Krisztusa előtt. [...] neki is a hívők közösségében kellett megértenie, hogy aki rajta keresztül jött a világra, az nem őáltala jut el az emberekhez. Hanem ő is – akit a pieták megrendítő jelenetében oly gyakran ábrázoltak megtört szívű, gyászoló édesanyaként – ott van a Krisztusban hívők közösségében.” ITTÉS 2008, 19. o.

³⁷ Pál apostol sem tartotta szükségesnek, hogy mindig név szerint megemlítsék Máriát, vö. Gal 4,4–5.

³⁸ „Maria erat templom Dei, non Deus templi. Et ideo ille solus adorandus, qui operabatur in templo!” Ambrosius: *De Spiritu Sancto*, idézi (de hibás magyar fordítással) DEZSÉRY 1939, 299. o.

lapította (GÁNÓCZY 1983, 342. o.), és a negyvenedik évforduló kapcsán Szabó Ferenc megismételte.³⁹ A zsinati többség nem tette magáévá azt a széles körben támogatott javaslatot, hogy Mária „társmegváltói” méltóságát vagy a „minden kegyelem közvetítője” címet egyházi tanítássá tegye.⁴⁰ Amikor evangélikus oldalról üdvözljük ezt a tényt, azért nem kerül el figyelmünket, hogy az első Mária-dogmában használt istenszülő kifejezésnek már messze nem az a funkciója, hogy Krisztus isteni és emberi természetének vitájában e kettő valóságát és ezek egységét, Krisztus preegzisztens voltát fejezze ki, hanem attól elszakadva mintegy Mária tulajdonságaként értik. Hozzátehetjük, hogy miközben a Lumen Gentium dogmatikai konstitúció ismételten megerősíti, hogy „Mária anyai feladata az emberekre vonatkozólag semmiképp sem homályosítja el, nem is csökkenti Krisztusnak ezt az egyetlen közvetítő szerepét [...] minden hatása az emberekre az üdvösség rendjében [...] Krisztus közvetítői szerepén alapul, teljesen tőle függ és minden hatékonyságát belőle meríti” (LG 60; vö. még 62). Az itt kifejezett szándékot az evangéliumhoz ragaszkodó teológia helyeselheti, de nem egyértelmű előttünk, hogy miben áll „Mária anyai feladata az emberekre vonatkozólag” (60) és az ő anyai oltalmának támogatása (62). Az isteni kegyelem és a krisztusi megváltás páratlan-ságát – az evangélikus teológia felfogása szerint – mégiscsak veszélyezteti az, hogy Mária engedelmességéről, hitéről, reményéről és szeretetéről, vagyis emberi kiválóságáról úgy van szó ebben a dokumentumban, mint Máriának olyan teljesítményéről, amellyel kieszközli az emberek számára az örök üdvösség kegyelmét. Ha pedig Krisztushoz, az egyetlen Közbenjáróhoz és Közvetítőhöz jutáshoz is Mária közbenjárására és közvetítésére van szükség, akkor ezzel mégiscsak elhomályosítjuk Krisztus tisztét. Az evangéliumok Jézusának átrajzolása az is, ha Krisztus istenségét és bírói voltát hangsúlyozzák azzal, hogy Máriának kell rávennie őt arra, hogy törődjön az emberekkel és kegyelmében részesítse őket. Ez azt jelentené, hogy Krisztus „nem lenne engesztelő, hanem csupán kegyetlen és bosszúálló bíró”, amint Melancthon írta az *Ágostai hitvallás Apológiájában* (21,25–28).⁴¹ Azzal pedig, ha Máriának olyan közvetítői

³⁹ „A többséget az a szándék vezette, hogy elkerüljék azt a félreértést, mintha a katolikus Egyház szerint Mária különálló helyet foglalna el a teremtés és a megváltás művében. Egyes mariológiaiak ezt a benyomást kelthették a protestánsok szemében. Mária titkát a Szentírás alapján az üdvösségtörténet egészébe akarták helyezni és összekapcsolni az Egyház titkával. Kétségtelenül az ökumenikus szempont is vezérelte ebben őket. De egyáltalán nem akarták csorbítani a Szűz Máriáról szóló katolikus tanítást, még ha a Szeplőtelen Fogantatás és Mária mennybevételének dogmája nagyobb nehézséget is okoz a protestánsoknak. [...] A zsinat atyái óvni akarták a katolikusokat minden olyan túlzástól e téren, ami megtevesztheti elszakadt testvéreinket az igazi katolikus máriatiszteleteret illetően.” SZABÓ 2002, 107. o.

⁴⁰ GÁNÓCZY 1983, 344. o. A javaslatok támogatottságát érzékeltetheti az a hír, hogy 1950 előtt megelőzően több mint 8 millió katolikus kérte XII. Piustól a mennybevétel elismerését, 1997-ben pedig több mint 4 millió aláírást gyűjtöttek össze és juttattak el a Vatikánba, kérve Mária társmegváltó voltának kimondását egy új dogmában. GERLÓCZY 1997, 87. o.

⁴¹ „25 Széltében használják ezt a feloldozási formát: A mi Urunk Jézus Krisztus szenvedése, a boldogságos Szűz Mária és minden szentnek érdemei szolgáljanak bűneid bocsánatára. Itt olyan feloldozást hirdetnek, amely szerint nem csupán Krisztus érdemei, hanem más szentek érdemei alapján nyerünk engesztelést és igazzá nyilvánítatást. 26 Közülünk egyesek látták halálos ágyán a teológiának egy doktorát, akinek vigasztalására egy szerzetes teológust hívtak. Ez semmi egyebet nem nyújtott a haldoklónak, csak ezt az imádságot: »Kegyelem anyja, oltalmaz meg minket ellenségünk ellenében, a halálunk óráján végy magadhoz.« 27 Még ha meg is engedjük, hogy a boldogságos Mária imádkozik az egyházáért, de vajon magához veszi-e a lelkeket a halálban, legyőzi-e a halált, s ad-e életet? Mit tesz akkor Krisztus, ha mindezt a boldogságos Mária teszi? Hiszen ő méltó ugyan a legteljesebb tisztetletrre, de azt mégsem akarja, hogy Krisztussal egyenlővé tegyék, hanem inkább azt akarja, hogy példájára figyeljünk s azt kövessük. 28 Tény azonban, hogy a közmeggyőződésben a boldogságos Szűz teljesen Krisztus helyét foglalta el. Őt hívták segítségül az emberek, irgalmára bízták magukat, általa akarták kiengesztelni Krisztust, mintha Ő nem lenne engesztelő, hanem csupán kegyetlen és bosszúálló bíró.” KK 1: 253–254. o. Erre a veszélyre utal RÉVÉSZ (1947, 10. o.) is: a római katolikus Mária-kegyességben „Jézus éppen a Mária közbenjárásában való hit miatt nem az evangéliumi Jézus többé, aki minden bűnösért feltétel nélkül szenvedett, meghalt, akinek arcán a szenvedő bárány vonásait ismerhetjük föl. Ez a Jézus *bíróvá lett*, aki nem a feltétlen kegyelem, hanem a jog törvényei szerint ítél és Mária az, aki

szerepet tulajdonítanak, amely előmozdítja „a hívőknek Krisztussal való egyesülését” (LG 60),⁴² olyan feladatokat ruházunk Máriára, amilyeneket a Szentléleknek kell fenntartanunk (GROTE 1989, 12. o.).

A két újkori Mária-dogma, a szeplőtelen fogantatás⁴³ és a Mária mennybevételének⁴⁴ dogmái Máriát isteni magasságokba emelik, ezzel valóságos ember létét kérdőjelezik meg, meggyengítve így az inkarnáció csodáját is (GROTE 1989, 12. o.). Ezek a dogmák olyasmint nyilvánítanak a keresztyén hit elengedhetetlen részének és az egyházhoz tartozás elengedhetetlen feltételének, ami nélkülözi a szentírási és apostoli alapot, hiszen az első öt században nyoma sincs ennek a tanításnak.⁴⁵ Annak persze örülhetünk, hogy Róma mindeddig ellenállt annak a kívánságnak, hogy nyilvánítsa dogmának Mária társmegváltó (*corredemptrix*) voltát, bár gazdagon burjánzik az a narratíva vagy retorika, amely Máriát kiemeli a kegyelemre szoruló és kegyelemben részesített emberek köréből. Az árnyalt teológiai megkülönböztetések, amelyek az egyik oldalról nézve pontos teológiai elhatárolások benyomását

keltik, a másik oldalról éppen ellenkezőleg, elmoszák a szükséges különbségtételt. Így II. János Pál pápa enciklikájában, ahol így írt: Mária „aki az irgalmat egész földi életében, s főleg Fiának keresztyénje alatt ugyanolyan rendkívüli módon érdemelte ki, mint amilyen rendkívüli módon tapasztalta”.⁴⁶ Az isteni kegyelemnek és az emberi válasznak ez a párhuzamossága, egyenrangúsága az, ami Krisztus egyetlen közvetítő szerepét és megváltó művének jelentőségét – a Lumen Gentium explicit szándéka ellenére (LG 60) –, úgy ítéljük meg, nem hangsúlyozza, hanem relativizálja. Gál Ferenc finoman fogalmaz: „Az ő [ti. Mária] szerepe megfelel az üdvrendben elfoglalt különleges helyzetének: ő anyja a főnek és vele együtt a misztikus testnek, de egyúttal a misztikus test tagja is. Sőt azt lehetne mondani: olyan kiváló tagja, hogy szerepe az egész test fölé emelkedik. Azt már kifejtettük, hogy minden kiváltsága

a Krisztussal való kapcsolatból ered.” (GÁL 1990, 1: 365. o.) Kérdésünk, hogy az „ő anyja a főnek” vajon olyan történeti megállapítás, amely csak az események tényszerűségét fejezi ki, vagy magában hordja annak lehetőségét is, hogy mint anya előbbre is való a fiúnál. A kiváltság említésénél hiányoljuk az utalást arra, ami őt kiválóvá tette, az isteni kegyelemre (Lk 1,28: kegyelemben fogadott)!

Nem tudunk egyetérteni azzal sem, ahogyan Máriának – az evangélikus teológia által vitatott – a túlhangsúlyozott szerepét átvisszik az egyházra. Mária közbenjárása az emberekért a Fiúnál, ez az a szerep, amelyet a római katolikus egyház akar gyakorolni, de az Újszövetségben egyetlen közvetítő és közbenjáró van, Jézus Krisztus. Elfogadhatatlanok Mária azon címei, mint az új Éva vagy az emberiség zsengeje vagy a vigasztaló, a pártfogó, amelyek az Újszövetségben a Szentlélek vagy Krisztus címei. Nem tudjuk követni a római egyházat abban, hogy Mária

a kegyelemre reábeszéli őt. Mária a kegyes Anya ...” (Kiemelés az eredetiben.) A svájci kapucinus O. Hophan szerint: „Némelyek még hozzád fordulnak, Mária, olyanok, akik már nem mennek Istenhez ... talán félnek Jézus isteni fenségétől. Ő emberré lett, de mégis Isten maradt. Ki ne akarná, hogy valaki szószólója legyen előtte is.” Idézi KÜNNETH 1963, 92. o.

⁴² A keresztyén emberről általában mondja Luther, hogy embertársa Krisztusává kell lennie. Úgy tűnhet, hogy a Lumen Gentium zsinati konstitúció Máriáról mondott szavainál is merészebb. Luther azonban ezt világossá úgy értelmezi, hogy a keresztyén ember továbbadja embertársának azt a felbecsülhetetlen gazdagságot, amivel az Atya Krisztusban elhalmozta, vagyis a kifejezés nem mást jelent, hogy hogy igazi keresztyénekké legyünk. Értekezés a keresztyén ember szabadságáról (1520), in: PRÖHLE 1983, 60.61; WA 7: 66.

⁴³ Ineffabilis Deus bulla (1854), DH Nr. 2800–2804.

⁴⁴ Munificentissimus Deus apostoli rendelkezés (1950), DH Nr. 3900–3904.

⁴⁵ KÜNNETH 1950; NAGY 1950; SZABÓ 2005 (= 1954).

⁴⁶ II. János Pál: Dives in misericordias Nr. 57.

dogmatikus megdicsőülését és az egyház dogmatikus megdicsőítését összekapcsolja úgy, hogy az előbbi az utóbbit szolgálja (GROTE 1989, 12. o.). Valljuk ugyanakkor, hogy az egyház a maga létevel és cselekvésével Jézus Krisztust, Isten megigazító cselekvését hirdeti ugyan a világnak, és ennyiben az üdvösség eszköze Isten kezében, de az egyház mégis mindig Isten megigazító igéjének teremtménye marad.⁴⁷

Ami pedig a szenteket megillető tisztelet (*cultus, dulia*), valamint az Istennek, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek járó imádó tisztelet (*cultus adorationis, adoratio, latreia*) közötti, római oldalról lényeginek mondott (vö. LG 66) és elvileg az evangélikusok által is helyeselhető különbségtételt illeti, tapasztalataink szerint nemcsak a Máriának a szentek között is kitüntetett helyéhez illő fokozott tisztelet (*hyperdulia*) miatt, hanem a szentek és Mária közbenjárásáról szóló tanítás miatt is pusztán teória marad. Ha az evangélikusokról kissé bombasztikusan az mondhatjuk, hogy a Fiú mellől eltűnt Mária, akkor a római katolikusokra nézve ugyanígy azt állapíthatjuk meg, hogy Mária mellől eltűnik a Fiú.

A további párbeszédre nézve reménnyel tölthet el, hogy velünk együtt sok római katolikus is úgy gondolja, hogy számos kérdés vár tisztázásra még (GÁL 1990, 1: 365–366. o.). Annál is inkább szükséges lenne a további párbeszéd. Gyakran úgy érezzük ugyanis, hogy súlyos kritikánk és fenntartásaink változatlanul jogosak, mert az úgynevezett népi ajátosság és az azt buzdító lelkipásztori szó sokszor nem ügyel megfelelően a teológiai tisztánlátásra és tisztaságra.

Továbbblépés

A fentiekben eleget tettünk annak a számos evangélikus teológus által megfogalmazott kritériumnak, hogy Máriáról ne negatív módon, azaz csak a római katolikus egyház és teológia állításaival vitázva alkossunk képet. Óvunk mindenkit attól, hogy Máriának a korábbiaknál pozitívabb módon megrajzolt evangélikus képe divat vagy kampány tárgy legyen magyarországi evangélikus egyházunkban. Az evangélikus teológia úgy látja, hogy a mariológia római egyházban – akár a tanításában, akár a mindennapi gyakorlatában – tapasztalható túlbujánzását nem tehetjük magunkévá, és azt testvéri szívvel kifogásolnunk is kell minden lehetséges alkalommal. Emellett azonban a szentírási Mária-igéket nem volna szabad a felekezeti polémia szemszögéből nézve magyaráznunk, hanem jobban figyelhetnénk Máriára, a hitéért és hitében tusakodó emberre. Beszélhetnénk Isten engedelmes szolgálóleányáról, aki minden ember számára példa. Az engedelmesség követendő példajaként olykor

ld. Lucas Cranach: Szűz Mária a gyermekkel. 1514

⁴⁷ EEK 2000, 244. o. Érdekes ezen a ponton megfigyelni azt a különbséget és mély ellentétet, amely a *Lumen Gentium* állítása („Azzal ugyanis, hogy az Anya tiszteletben részesül, növekszik az emberekben a Fiú ismerete, szeretete, dicsőítése, és a parancsait is jobban megtartják.” Nr. 66) és Zwinglié („Minél inkább növekedik Krisztus tisztelete és szeretete az emberek között, annál inkább növekedik Mária tisztelete és megbecsülése, mert ő nekünk ilyen nagy, mégis kegyelmes Urat és Megváltót szült.” TAPPOLET 1962, 340. o., idézi KÜNNETH 1963, 89. o.) között feszül.

imádságainkba is belefoglalhatnánk. Ha pedig képzőművészetiileg megjelenítjük Pál, Péter, Luther, Melanchthon, Tessedik Sámuel, Sztehlo Gábor vagy Ordass Lajos alakját, nem volna szabad hiányoznia a jászol mellől Máriának sem. Végül pedig sok tanítás és igehirdetés nyomán és a meggyőzött gyülekezet egyetértésével bele lehetne foglalni az úrvacsora nagy hálaadó és dicsőítő imádságába is így: „Ezért Máriával, az apostolokkal, a mártírokkal, a szentekkel, az üdvözültek mennyei seregével és földön élő egész anyaszentegyházzal együtt...”

Rövidítések

DH = DENZINGER–HÜNERMANN 2004.

DWÜ = Dokumente wachsender Übereinstimmung. 1983.

EÉ = Evangélikus énekeskönyv

EEK = Evangelischer Erwachsenen Katechismus

KK = Konkordia Könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai. Budapest, 1957.

LG = Lumen Gentium

LVM = Luther válogatott művei (szerk. Csepregi Z. et al.) 2011.

Felhasznált irodalom

Alle unter einem Christus. Stellungnahme der Gemeinsamen Römisch-katholischen / Evangelisch-lutherischen Kommission zum Augsburgischen Bekenntnis, 1980. In: DWÜ 1: 323–328. o.

BÉKÉS Gellért OSB: Keresztények újra felfedezik Máriát. In: uő: *Krisztusban mindnyájan egy. Keresztények egysége – utópia?* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 1993. 245–258. o.

DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Fila Béla és Jug László fordításának felhasználásával összeállította Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor. Szerk. Burger Ferenc. Örökmécs Kiadó, Bátonyterenye; Szent István Társulat, Budapest, 2004.

DEZSÉRY László: Szűz Mária és családja. *Keresztyén Igazság*, 6. évf. 1939/10. 295–301. o.

Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene. 1931–1982. [1. köt.] Szerk. Meyer, Harding – Urban, Hans Jörg – Vischer, Lukas. Verlag Bonifatius-Druckerei, Paderborn; Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 1983.

Evangelischer Erwachsenen Katechismus. Kursbuch des Glaubens. Im Auftrag der Katechismuskommission der VELKD. Szerk. Jetter, H. – Echternach, H. – Reller, H. – Kiessig, M. 5. átdolg. kiad. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1989.

Evangelischer Erwachsenen Katechismus. Glauben, Erkennen, Leben. 6., átdolg. kiad. Im Auftrag der VELKD. Szerk. Kießig, M. et al. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000.

FRIELING, Reinhard: Luther, Mária és a Pápa. Ford. Benczúr László. *Lelkipásztor*, 63. évf. 1988/4. 201–210. o.

FRIELING, Reinhard: *Maria/Marienförmigkeit*, III/1. *Evangelisch*. In: TRE 22: 137–143. o.

GÁL Ferenc: *Dogmatika*. 1. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1990.

GÁNÓCZY Sándor: Az Egyház. In: *Teológiai vázlatok. Tanulmányok a filozófia és a teológia köréből a II. Vatikáni Zsinat után*. 4. köt. Szerk. Alszeghy Zoltán – Nagy Ferenc – Szabó Ferenc – Weissmahr Béla. Szent István Társulat, Budapest, 1983. 253–345. o.

GERLÓCZY Ferenc: Maradt Madonnának. Pápai „nem” egy új dogmára. *Heti Világgazdaság*, 1997. szeptember 13. 87–88. o.

GROÓ Gyula: Mária magasztaló éneke. *Evangélikus Élet*, XXVIII. évf. 3. sz. 1963. január 20.

- GROÓ Gyula: Mária sorozat. Magnificat I. *Evangélikus Élet*, LII. évf. 30. sz. 1987. július 26.
- GROÓ Gyula: Mária sorozat. Hétköznapiok II. *Evangélikus Élet*, LII. évf. 31. sz. 1987. augusztus 2.
- GROÓ Gyula: Mária sorozat. Pieta III. *Evangélikus Élet*, LII. évf. 32. sz. 1987. augusztus 9.
- GROTE, Heiner: Maria für Studenten. In: *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, 40. évf. 1989/1. 8. o.
- [GROTE, Heiner] (szerk.): „Maria unsere Schwester”. Ein Programm und ein Verlangen. In: *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, 40. évf. 1989/1. 10–12. o.
- HÄRLE, Wilfried: *Dogmatik*. 2., átdolg kiad. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2000.
- ITTZÉS János: Igehirdetés a Luther-konferencia záró úrvacsorás istentiszteletén. Révfülp, 2008. február 2-án, az újszülött Jézus bemutatása a templomban ünnepnapján. *Keresztyén Igazság*, új folyam 78. sz. 2008. nyár, 17–20. o.
- II. János Pál pápa *Dives in misericordias kezdetű enciklikája*. Szent István Társulat, Budapest, 1981.
- KÜNNETH, Friedrich-Wilhelm: Marienglaube und Mariologie. *Lutherische Monatshefte*, 1963/2. 86–93. o.
- KÜNNETH, Walter: *Christus oder Maria? Ein evangelisches Wort zum Mariendogma*. Wichern-Verlag Herbert Renner KG., Berlin-Spandau, 1950.
- LUTHER Márton: Értekezés a keresztyén ember szabadságáról. (1520) In: Pröhle Károly: *Luther Márton négy hitvallása*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1983. 33–73. o.
- MAGASSY Sándor: Mária az ige fényében. *Evangélikus Élet*, XXVII. évf. 46. évf. 1962. november 11.
- MASZNYIK Endre: *Voltak-e Jézusnak testvérei? Válasz Hanuy F., Boroviczenyi S., Giesswein S., Huba Gy., Werdenich E., Kovács S. s a többi római katolikus theologiai doctor és tanár uraknak*. Wigand, Pozsony, 1906.
- NAGY Gyula: Az új Mária-dogma. Assumptio Mariae. *Lelkipásztor*, 25. évf. 1950/12. 453–457. o.
- NAGY Gyula: *Dogmatika*. Előadás az Evangélikus Teológiai Akadémián az 1964/65. tanévben. Kézirat. Budapest, 1965. 216–224. o.
- RÉVÉSZ István: Üdvözlégy Mária. (Evangélikus tanítás Máriáról.) *Evangélikus Theologia*, 1947/7. 1–17. o.
- SCHLINK, Edmund: *Ökumenische Dogmatik. Grundzüge*. 2. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993.
- SZABÓ Ferenc SJ: Lumen Gentium. Dogmatikai konstitúció az egyházzól (1964). In: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából. 1962–2002. A zsinati dokumentumok áttekintése és megvalósulása*. Szerk. Kránitz Mihály. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 91–115. o.
- SZABÓ József: Az assumptio-dogmához. Az alázatos szolgálóleánytól a corredemptrix assumpta-ig. In: *Igazgyöngyök. D. Szabó József püspök igehirdetési és írásai*. Budapest, 2005. 276–294. o. = *Lelkipásztor*, 29. évf. 1954/9. 391–404. o.
- TAPPOLET, Walter (szerk.): *Das Marienlob der Reformatoren: Martin Luther, Johannes Calvin, Huldrych Zwingli, Heinrich Bullinger*. Szerk. Tappolet, Walter. Katzmann, Tübingen, 1962.
- VEÖREÖS Imre: Az evangélikus Mária-kép. In: uő: *A középpont felől*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1988. 123–126. o. = *Evangélikus Élet*, 1959. december 27.
- VORGRIMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2006.

Reuss András az Evangélikus Teológiai Akadémián végzett 1961-ben, ahol *Pál apostol etikája a modern újszövetségi kutatásban* címmel 1984-ben védte meg doktori értekezését. Lelkészi szolgálatot végzett Sopronban, Ózdon, Rudabányán, Csöglén, Budapesten a Bécsikapu téren, Kelenföldön és Angyalföldön. 1973 és 1984 között az evangélikus egyház külügyi titkára, 1989-től az EHE professzora a rendszeres teológiai tanszéken, 2009-től professor emeritus.

